

ייסוד הקרן ומינויו של פינס כנציגה בארץ-ישראל

קרן 'מזכרת השר משה מונטיפיורי' שנוסדה בשנת 1874, נועדה להנציח את זכרו של הנדבן הידוע שהיה אז בן תשעים, בהקמת מפעלי חינוך וסיוע להטבת מצבם של היהודים בארץ-ישראל. לנציגה בארץ נתמנה המשכיל החרדי יחיאל מיכל פינס, שכבר נתפרסם במאמריו כבעל השקפה דתית-לאומית ונטל חלק פעיל בפולמוס הרעיוני שהתנהל במזרח-אירופה בשנות הששים והשבעים של המאה הי"ט.

פינס עלה לארץ-ישראל ב-1878 והחל מייד בעבודתו כנציג הקרן. היה זה בעת שלהי ויכוח סוער על הדרכים לחיזוק ולקידום היישוב בארץ-ישראל, שהתנהל הן בארץ — בחוג העסקנים מבני 'היישוב הישן', והן בחוץ-לארץ — בחוג התומכים ברעיון יישוב ארץ-ישראל. בוויכוח זה ובפעילות הכרוכה בכך תפס מקום בולט ישראל דב פרומקין, עורך ה'חבצלת'.

לאחר שפסק לזמן-מה מאבקו נגד מוסד ה'חלוקה', בסוף שנת 1874, החל פרומקין להקדיש תשומת-לב מרובה לשאלת יישוב ארץ-ישראל. פרומקין הושפע מתכניתו של הקולונל האנגלי ג'ון קוקס גאולר ליישוב ארץ-ישראל, שנתפרסמה בימים ההם, וראה בה דרך לתיקון אורח החיים של יהודי ארץ-ישראל. וכך היה המעשה: ביוני 1874 כתב ג'ון גאולר מכתב למשה מונטיפיורי והציע בפניו תכנית-פעולה ליישוב יהודים בארץ-ישראל. גאולר פתח את מכתבו בהקדמה ארוכה, המתארת את מצבם הירוד של יהודי ארץ-ישראל ועל הגורמים שעד לזמן ההוא עיכבו בעד הגשמת התכניות של אביו, ג'ורג' גאולר, ושל משה מונטיפיורי לשיפור מצבם הכלכלי והחברתי של יהודי ארץ-ישראל, כולל ייסוד מושבות חקלאיות עבורם. חוסר יכולתו של השלטון המרכזי להשליט סדר בארץ גרם

* פרק מעובד מתוך 'חייו וכתביו של יחיאל מיכל פינס', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת דרופסי, פילדלפיה 1975.

1 על ג'ורג' גאולר (Gawler, 1869-1796) ראה: מ' קדם, 'פעילותו של ג'ורג' גאולר למען הקמת מושבות יהודיות בארץ-ישראל', בחוברת זו.

לתהווה ובוהו וסבל רב, שהיה מנת חלקם של כל בני 'היישוב הישן', וממילא לא ניתן היה לעשות מאומה להטבת מצבם של היהודים.² לדבריו, מכשול זה אינו קיים יותר, והגיע הזמן לעשות לתיקון מצבו של היישוב היהודי בארץ-ישראל. גאולר הציע לייסד חברה, אשר מטרתה תהיה 'לעורר לבב היהודים בני הארץ לעבודה ומלאכה, ולהחזיק בידי אלה אשר יחפצו לעבוד עבודת אדמה'.³ בהמשך מכתבו עמד גאולר על כושרם של יהודי ירושלים לעבוד עבודה גופנית והציע, שהחברה החדשה תעניק הלוואות ללא ריבית לבעלי אדמות בארץ-ישראל, שיסכימו להעסיק פועלים יהודים. משה מונטיפיורי, שהיישוב היהודי בארץ-ישראל היה תמיד קרוב ללבו, העביר את המכתב ואת הצעת התכנית, בצירוף המלצה משלו, אל 'ועד שלוחי הקהילות' באנגליה.

במכתב ההמלצה שצירף למכתבו של גאולר, ביקש מונטיפיורי מחברי הוועד לקבל את התכנית ולייסד קרן, שתממן את הוצאתה לפועל. מכתבו של גאולר עורר מחדש בלבו של מונטיפיורי את התקווה לחידושו וחזוקו של היישוב בארץ-ישראל.⁴ הוא אף פנה בעצמו, במכתב גלוי, אל מנהיגי ירושלים⁵ – הרבנים אשכנזי, אורבך, סלאנט ואחרים – וביקש מהם לחוות דעתם על הדרכים שיש ללכת בהן, כדי להוציא לפועל את התכנית שהציע גאולר.

ג'ון גאולר חזר ופירסם כעבור חודשים אחדים מכתב נוסף, להבהרת הצעתו, כיוון שמאז פרסומה הראשון – למעט תגובות מילוליות אחדות – לא נעשתה פעולה של ממש להגשמתה. במכתב זה הדגיש גאולר, שמטרת החברה איננה כלכלית גרידא, אלא גם חינוכית וחברתית ועיקרה הוא לתמוך בעובדי-אדמה ובבעלי-מלאכה יהודים בארץ-ישראל.⁶

בעקבות מכתבו של גאולר פירסם פרומקין מאמר בעיתונו, 'חבצלת', והציע לבני ירושלים, שיעיינו בכוכד-ראש בתכנית גאולר, יסיקו ממנה את המסקנות הנכונות ולא ילכו בעצת העסקנים, שטובת ענייניהם הפרטיים מחייבת אותם לשמור על המצב הקיים.⁷ בסידרת מאמרים נוספת הרחיב פרומקין את הדיבור על תכניתו של גאולר לפרטיה, לרבות הקמת מושבות בארץ-ישראל.⁸ בהזדמנות זאת הוסיף גם כמה רעיונות משלו, בעניינים שגאולר לא עמד עליהם, מחמת חוסר-ידיעה בלתי-אמצעית בבעיות היישוב. בין השאר הציע פרומקין להשתדל אצל השלטונות העות'מאניים להשגת פטור ממסים לאיכרים היהודים, עד שיתבססו מבחינה כלכלית.⁹ כמרכן הציע לייסד בתי-ספר לחקלאות

2 על מצב הבטחון בארץ-ישראל אז ראה: א"ר מלאכי, 'בימי אברהים פתח'. הדואר, יד, 28-31; א' ריבלין, ירושלים – תולדות היישוב העברי במאה התשע עשרה, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 17-82.

3 תרגום מכתבו של ג'ון גאולר לעברית, חבצלת, ד, 43 (אלול תרל"ד).

4 על נסיונותיו של מונטיפיורי להיטיב את מצב יהודי ארץ-ישראל עד לשנת 1874 ראה: א"מ לונץ, 'משה וירושלים', ירושלים, ב (תרמ"ז); י' מיזל, 'התכניות והניסיונות הראשונים של משה מונטיפיורי להטבת מצב יהודי א"', אלה תולדות קרן מזכרת השר משה מונטיפיורי, ירושלים תרצ"ט, עמ' 5-15.

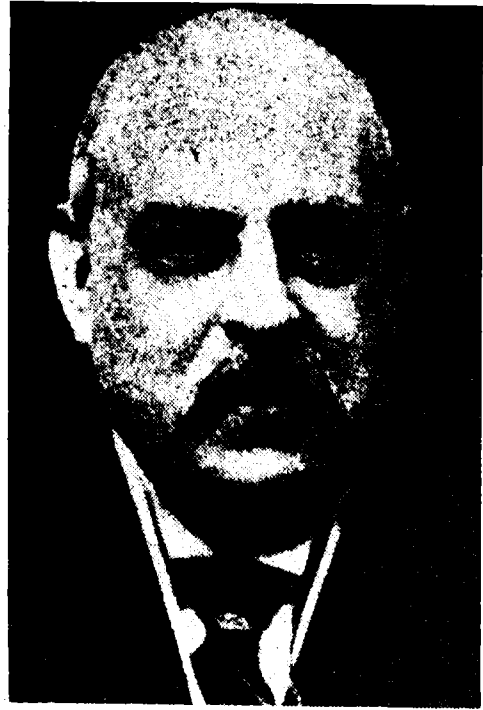
5 חבצלת, ד, 44 (אלול תרל"ד).

6 חבצלת, ד, 45 (אלול תרל"ד).

7 'שלום ירושלים', שם, 46 (תשרי תרל"ה).

8 י"ד פרומקין, 'על דבר עבודת האדמה ומלאכת היד', שם, ה, 1-10 (תרל"ה).

9 שם, 7 (חשוון תרל"ה).

שמואל מונטאגו

ולמלאכה, שיכשירו את הנוער היהודי בארץ-ישראל לעבודות אדמה, מלאכה, מסחר ותעשייה. על רקע הצעות אלו החלה בפעולתה קרן 'מזכרת השר משה מונטיפיורי'. בסתיו 1874, בגלל גילו הגבוה ומטעמי בריאות, ביקש מונטיפיורי להשתחרר מתפקידו כנשיא 'ועד שלוחי הקהילות'.¹⁰ בקיץ 1875 נענה הוועד לבקשתו והחליט לשחררו מתפקידו ולהקים ועדה, שתדון כיצד להנציח לדורות הבאים את שמו ואת פועלו של משה מונטיפיורי.¹¹ עם הקמתה פנתה הוועדה למונטיפיורי, שבאותם הימים עמד לחוג את יום הולדתו התשעים, ושאלה אותו מהי, לדעתו, הדרך הנאותה להנציח את שמו. משאלתו של מונטיפיורי היתה, שאות הזכרון למפעל חייו יוקם בירושלים.¹² הוחלט אפוא להתחיל באיסוף כספים להקמת מפעלים כלכליים וחינוכיים בירושלים, שיביאו לשיפור חייהם של יהודי ארץ-ישראל. הוועדה החליטה לשלוח משלחת לארץ-ישראל, שתבדוק את מצב הדברים במקום ותציע את הצעותיה בפני מליאת הוועדה.

10 הסיבה הרשמית להתפטרותו היתה אמנם מצב בריאותו הרופף, אך יותר מכך השפיעו על צעדו זה דברי הביקורת שהושמעו נגדו ונגד שיטת תמיכתו ביישוב הישן בארץ-ישראל.
 11 רשימת חברי הוועדה שפורסמה ב'גז'ואיש כרוניקל' מיום 25 בפברואר 1875, כללה ארבעה-עשר אנשים מ'ועד שלוחי הקהילות' ושבעה אנשים מבחוץ. מהם אנשים פעילים בציבוריות היהודית באנגליה, כיוסף מאיר מונטיפיורי — סגנו של מונטיפיורי בנשיאות הוועד, א' כהן, ה' הריס, מ' אדלר, מ' בנימין, מ' קאסטילו, ל' כהן, א' פרנקלין, מ' אופנהיימר, ש' מונטאגו, י' פיק, מ' פול, ל' סלוס וי' סאבאג.
 12 פרוטוקול ישיבת הוועדה שדנה באמצעים להנצחת שמו של משה מונטיפיורי בארץ-ישראל הועתק מה'גז'ואיש כרוניקל' (25 בדצמבר 1874) ל'חבצלת', ה, 15 (תרל"ה).

ישראל דב פרומקין, עורך החבצלת:

חברי המשלחת היו שמואל מונטאגו וד"ר אברהם אשר.¹³ במארס 1875 הגיעו השניים לארץ-ישראל ושהו בה שבועיים ימים; הם עברו את הארץ לאורכה ולרוחבה ושוחחו עם אנשים בני עדות ומעמדות שונים: סוחרים, בנקאים, בעלי-מלאכה, רופאים, רבנים ופועלים. הם שוחחו גם עם ערבים-מוסלמים ועם נוצרים. עם שובם ללונדון מסרו דין-וחשבון לחברי 'ועד שלוחי הקהילות' וועד 'קרן מזכרת משה מונטיפיורי'. לאחר-מכן, כאשר הדין-וחשבון נתפרסם בדפוס, העתיקו פרומקין לעברית והדפיסו, בתוספת הערות,

13 שמואל מונטאגו (S. Montague) (1832-1911), בנקאי ועסקן ציבורי, ממנהיגי מפלגת הליברלים וציר הפרלמנט הבריטי בשנים 1885-1890. תמך ברעיון ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, ובמידת-מה תמך גם בתנועת חיבת ציון כאנגליה, אבל התנגד בתקיפות לשיטת התמיכה של מונטיפיורי ביישוב בארץ-ישראל. ד"ר אברהם אשר (1837-1889), רופא לפי מקצועו ומזכיר ועד בתי-הכנסת כלונדון. השקפותיו הלאומיות היו דומות לאלו של מונטאגו, וגם הוא התנגד לדרך התמיכה של מונטיפיורי ביישוב בארץ-ישראל.

בעיתונות¹⁴. בהערותיו לדין-וחשבון מסכים פרומקין בדרך-כלל עם הביקורת הקשה, שמתחו חברי הוועדה על סדרי ה'חלוקה', אשר הוא בעצמו היה מן הלוחמים נגדה; אבל הוא הסתייג מדברי מונטאגו, שהיהודים הבאים לירושלים מצפים אך ורק ללחם הדחק של ה'חלוקה'.

פרומקין מודה, שמצויים גם כאלה, אבל הם מיעוט ואין להקיש מהם על הציבור היהודי כולו, שקצה נפשו בבטלה ובציפייה לכספי ה'חלוקה' הדלים.¹⁵ משה מונטיפיורי, שדעתו לא היתה נוחה מן הדין-וחשבון של המשלחת, יצא בעצמו לארץ-ישראל כדי לבדוק את מצב הדברים שם (מסעו השביעי והאחרון לארץ). כאשר ביקר בירושלים התראה עם ידידיו משכבר הימים, ובעיקר עם הרב מאיר אורבך, ראש העדה האשכנזית, וסגנו — הרב שמואל סלאנט, ודן איתם על ענייני היישוב. עם שובו לאנגליה הודיע שדברי מונטאגו וד"ר אשר על בני ירושלים לא היו מדויקים.¹⁶

באותו זמן נתפרסם גם גילוי-דעת מטעם מזכירו של מונטיפיורי, ד"ר אליעזר הלוי, ועסקן הכוללים האשכנזיים, יוסף ריבלין, שסתר למעשה את מימצאיהם ודעותיהם של מונטאגו וד"ר אשר אודות רבני ירושלים והממונים על כספי ה'חלוקה'. לדעת הלוי וריבלין, עושים מנהיגי היישוב בירושלים את מלאכתם באמונה ומוציאים את הכסף הבא לידיהם בצורה נאותה. בעוד שמונטאגו ואשר הביעו את חששם, שאם יינתנו כספי קרן 'מזכרת משה' לממוני ה'כוללים', עלולים הם להשתמש בכספים אלה לא למטרה שלשמה נועדו, קבע מונטיפיורי את ההיפך מזה. הוא הביע אמון מלא במנהיגי הציבור בירושלים והיה מוכן להפקיד בידיהם את כספי הקרן.¹⁷

לפרומקין והאחרים, שתלו תקוות בתכניות גאולר ובקרן 'מזכרת משה מונטיפיורי', לא נותר אלא לקוות שאדם המזדהה עם השקפותיהם ייבחר כנציגה של הקרן בארץ-ישראל. ייסוד הקרן הלהיב לא רק את אנשי ארץ-ישראל, מהחוגים המתקדמים, אלא גם סופרים משכילים ואנשי ציבור ברוסיה, וביניהם גם יהודה ליב גורדון.¹⁸ רבים מהם חששו שמא יפלו כספי הקרן לידי הממונים על ה'חלוקה' ומנהיגי ה'כוללים' ופרסמו חששותיהם ב'חבצלת'.¹⁹ וכך נתגלגלו הדברים עד שהתחילו להזכיר את שמו של פינס, כמועמד לתפקיד נציג בארץ-ישראל.

14 חבצלת, ה, גל' 37-48 (תרל"ה). הנוסח האנגלי ראה אור אצל י' קלנר, למען ציון, ירושלים תשל"ו, עמ' 187-205.

15 על פרומקין ותגובתו על הדין-וחשבון של מונטאגו וד"ר אשר ועל ביקורו האחרון של מונטיפיורי בארץ-ישראל, ראה במבוא של ג' קרסל למבחר כתבי פרומקין, ירושלים תשי"ד, עמ' 18-24.

16 על מסעו זה של מונטיפיורי לארץ-ישראל ועל המניעים לו ראה: א' כהן-ריס, 'לביקורו השביעי של השר משה מונטיפיורי בירושלים', רשומות, ו, תל-אביב 1930, עמ' 272-279.

17 ראה: י"ד פרומקין, 'ימים ידברו', חבצלת, ו, 41 (ח תמוז תרל"ו).

18 ראה מכתב י"ל גורדון לידידו, צבי הירש דיינב, מיום כ"ד בטבת תר"ל, י"ל גורדון, אגרות, א, וורשא תרנ"ד, מכתב קח; גורדון גם נתבקש על-ידי הרב אדלר, רבה הראשי של אנגליה, לאסוף כספים לקרן 'מזכרת משה' וגם להביע את דעתו על מועמדותו של פינס כנציג הקרן בארץ-ישראל. שם, ב, מכתב שצב.

19 על הצעת גורדון בדבר השימוש בכספי הקרן ראה: י"ד פרומקין, 'על דבר ישוב ארץ ישראל', חבצלת, ו, 18-19 (תרל"ו).

אותה שעה ישב פינס במוהילוב, אצל משפחת לוריא, קרוביו מצד אשתו. אברהם הרכבי, שהיה אחד מידידיו של פינס, כתב אל גורדון, כנראה בהסכמתו של פינס, וביקשו שישתדל בעד בחירתו לתפקיד זה. גורדון השיב לאברהם הרכבי, כי גם הוא סבור שפינס מתאים מאוד לתפקיד זה משום שהוא תלמיד-חכם, איש נכון ובעל מזג נוח לבריות. יתר על כן, גורדון התפלא על כך, שפינס בעצמו לא נודרו להציע את מועמדותו למישרה זו.²⁰ בסוף מכתבו להרכבי ציין גורדון, שבעניין מטרות הקרן שוחח כבר גם עם הד"ר צבי גרץ, שביקר בארץ-ישראל בשנת 1872 וחיבר דין-וחשבון על הנעשה בירושלים. לדעתו, רצוי הוא כי האדם שייבחר כנציג הקרן בארץ-ישראל יאמץ לעצמו את הדין-וחשבון של גרץ.²¹ ממכתבו של גורדון להרכבי עולה לא רק דאגתו לגורל היישוב היהודי בארץ-ישראל, אלא גם הכבוד שרחש לפינס, שבו ראה את המועמד המתאים ביותר לתפקיד המוצע.

פרומקין, שלא כגורדון, חשש מפינס, שמפאת קשריו וקירבתו המשפחתית אל יוסף ריבלין,²² יעשה עמו יד אחת וישקיעו את כספי הקרן כראות עיניהם של מנהיגי ה'כוללים'. פרומקין הציע לבחור ועדה של אנשים פעילים, שאינם נוגעים בדבר, ולצרף אליהם את הקונסולים של צרפת, אנגליה, גרמניה ואוסטריה, שיפקחו על מעשי נציגה של קרן 'מזכרת משה' בארץ-ישראל.²³

הדיון על מינוי נציג הקרן בארץ-ישראל נערך בקיץ 1876,²⁴ וב'המגיד' נתפרסמה באותם הימים הודעה, שוועד קרן 'מזכרת משה מונטיפיורי' מחפש מועמד למישרת נציג הקרן בארץ-ישראל. בהזדמנות זאת נתפרסמו גם מטרות הקרן:

לקנות קרקעות בארץ ישראל לעבודת אדמה, לבנות בתי מושב, לכוון חברת גמילות חסד ולתמוך בידי כל אלה החפצים לעבוד האדמה או לעשות מסחר וקנין או ענינים אחרים אשר תראה החברה כדרושים לחפץ הטבת מצב אח"כ שם. איש עתי הנ"ל, על פניו יצאו ויבואו כל הנ"ל תחת פקודת החברה, והוא מוכרח להיות איש יהודי הידוע לשונות עברית ואשכנזית, והיתרון ינתן לאיש הידוע גם שפת ערבית ועינגליש. שכרו לשנה יהיה סך מאתיים לירות שטערלינג מלבד הוצאות הדרך. כל המוכשר לזה וחפץ להקדיש זמנו לענין הנ"ל יפנה אל סופר החברה.²⁵

שבועות אחדים לאחר-מכן נתפרסמה מודעה נוספת, בעיתון 'הלבנון' — בטאונה של האורתודוכסיה שראה אז אור במינץ²⁶ — ובה פרטים נוספים על הכישורים והתכונות, שעל

20 את תשובת גורדון על מכתבו של הרכבי הביא א"ר מלאכי, 'יהודה ליב גורדון ועלית רי"מ פינס לארץ ישראל', בצרון, כה, 49 (תשרי-חשוון תשכ"ד), עמ' 27-39.

21 התזכיר שהכין ד"ר גרץ בשנת 1872 על מצב הקהילות היהודיות בארץ-ישראל, ובייחוד בירושלים, נדפס כנספח אצל J. Meisel, *Heinrich Graetz*, Berlin 1917, pp. 142-151. נוסח עברי ראה: צ' גרץ, דרכי ההיסטוריה היהודית, ירושלים תשכ"ט, עמ' 277-285.

22 אשתו של פינס, צפורה לוריא, היתה בתו של ר' שמריהו לוריא ממוהילוב, שהיה חתנו של ר' הלל ריבלין, סבו של יוסף ריבלין.

23 י"ד פרומקין, 'לתקופת השנה', חבצלת, גל' 40 (תרל"ו).

24 ולא בקיץ 1875, כפי שסובר י' מיזל (לעיל, הערה 4), עמ' 50.

25 המגיד, 20, כ (ה' בסיוון תרל"ו).

26 'עוד מילה אחת על דבר ישוב ארץ ישראל', הלבנון, יב, 44 (ט' בסיוון תרל"ו).

המועמד להצטיין בהם. מאחר שיהודי ארץ-ישראל היושבים בירושלים, הן הספרדים והן האשכנזים, הם לומדי תורה ושומרי-מצוות, חזקה עליהם שיישמעו רק לממונה השומר מצוות כמותם. ועוד נאמר במודעה, שיהודי ירושלים חשדניים הם מטבעם כלפי כל חידוש או גילוי של אורח-חיים חילוני, ויש להניח שהם יתייחסו בחשדנות כלפי יהודי דובר שפות אירופיות ולבוש כמנהג בני אירופה, אפילו אם הוא שומר מצוות. לכן על הנבחר לתפקיד זה לדבר עברית, יידיש וגם ערבית ואנגלית, כדי שימצא בנקל שפה משותפת איתם; עליו להיות סובלני, צנוע, נעים-הליכות ושומר-מצוות. בסיכומו של דבר, אדם שתושבי ירושלים ימצאו בו את כל המעלות, והוא מצידו יהיה ער ומבין לדרישותיהם והלכי רוחם. במודעה נרמז, שיהודי מרוסיה ראוי יותר לשמש בתפקיד זה מאשר יהודי אירופי מתקדם, העשוי לעורר את התנגדותם של בני ירושלים.

במארס 1878 קיבל פינס מכתב מיוסף מאיר מונטיפיורי, מזכיר קרן 'מזכרת משה מונטיפיורי', המאשר ששמו כלול ברשימת המועמדים למישרת נציג הקרן בארץ-ישראל וכי ועד הקרן שוקל את בחירתו.²⁷ עד לחודש יולי של אותה שנה קיבל פינס עוד מכתבים מאנשי ה'קרן' ובהם פרטים נוספים על מטרות הקרן בארץ-ישראל. כמו-כן הודיעו לו, שההכרעה על בחירת המועמד נדחתה לתאריך מאוחר יותר.²⁸ ב-10 ביולי 1878 הודיע יוסף מאיר מונטיפיורי לפינס, שהוועד החליט לבחור בו כנציג הקרן ועושה דברה בארץ-ישראל.²⁹ המכתב כלל גם כמה הוראות על תנאי עבודתו ועיסוקו בארץ-ישראל: א) הוא יקבל את משכורתו בשיעור 200 ליש"ט לשנה; ב) הן לוועד והן לפינס תישמר הזכות לבקש את התפטרותו (של פינס) על-ידי מתן התראה מוקדמת, שישה חודשים מראש; ג) על פינס לצאת לארץ-ישראל באוגוסט 1878. לפני צאתו יהיה עליו להיוועץ עם ראשי הקרן בלונדון; ד) הוועד מייצע לפינס, שבתחילה לא יקח עמו את אשתו ואת ילדיו לארץ-ישראל; ה) הוועד ישלם לפינס את הוצאות נסיעתו ללונדון ולירושלים וכן את יתר ההוצאות הקשורות בנסיעתו.

כשלוש שנים לפני מינויו כנציג הקרן בארץ-ישראל היה פינס מעורב בוויכוח בשאלת הישוב ארץ-ישראל, שהתנהל על דפי העיתונות העברית. פינס העלה תביעות לתיקון אורח חייהם של תושבי ארץ-ישראל ודרש מהם, שלא יבססו את מקור פרנסתם על תרומות, אלא יסתגלו לאורח-חיים של עבודת-כפיים. כמו-כן דרש תיקונים אחרים, שהיו עשויים לחולל תמורה חיובית באופיו המוסדי המיוחד של הציבור היהודי בירושלים. והנה, עם מינויו לנציג הקרן בארץ-ישראל, ניתנה לו ההזדמנות להוציא לפועל את רעיונותיו אלו.³⁰ באותה תקופה, כשמינויו של פינס לתפקיד נציג הקרן נראה ודאי, התחילו הצדדים היריבים בירושלים למשוך אותו, כל אחד למחנהו.³¹ בטבת תרל"ח קיבל פינס מכתב מסופר כוללי הפרושים בירושלים, יוסף ריבלין,³² שביקש לברר באיזה אופן תשפיע פעולתו על חיי

27 אצ"מ, A109/14/1

28 קובץ מכתבים מוועד קרן 'מזכרת משה מונטיפיורי' לפינס ממארס 1878 – יולי 1878, אצ"מ, A109/14/1. לא נמצא ביניהם כל מכתב שהוא מפינס אל ועד קרן 'מזכרת משה מונטיפיורי'.

29 שם, A109/14/2

30 עד שהועלתה לראשונה מועמדותו של פינס לשמש כנציגה של קרן 'מזכרת משה מונטיפיורי' בארץ-ישראל, אין לנו כל ראיה לרצונו של פינס לעלות ולהשתקע לצמיתות בארץ-ישראל.

31 ראה, למשל, מכתבו של יוסף ריבלין ליואל בריל, הלכנון, יב, 8 (תרל"ו).

32 אצ"מ, A109/55/2

היישוב היהודי בארץ-ישראל, ומדוע אין פינס משתדל להחיש את בואו לארץ-ישראל. פינס הבין לחששותיו של יוסף ריבלין ובמכתב-תשובה הבטיח לו, שבחירתו כנציג הקרן בארץ לא תזיק לשום גורם ביישוב ושאינן לנגד עיניו שום כוונה זרה, אלא העלאת רמת חייהם של בני ירושלים. הוא גם הוסיף שיציאתו לארץ-ישראל מתעכבת מחמת תנאי-בטחון, בגלל השתהות החתימה על ברית השלום בבלקאנים.³³ אף-על-פי-כן, הוא מסכים להחיש את בואו, אם בני ירושלים רוצים בזה ואם יכתבו לראשי הוועד בלונדון ויבקשום לזרז את השלמות כל ההכנות לנסיעתו. בחודש אב אותה שנה הגיע פינס ללונדון ומייד התחיל בהתייעצויות בענייני שליחותו עם כמה מעסקני היהודים שם.

לדאבון לבו של פינס, קיבלוהו חברי הוועד בקרירות מופגנת, פרט למונטאגו וד"ר אשר, שעמדו לימינו וסייעו בידו הרבה. ליאונל רוטשילד התלונן בפניו על יהודי ארץ-ישראל, כי 'אוהבי מצה ומריבה המה'. נתנאל, בנו של ליאונל רוטשילד, ידע להוסיף, 'כי נרפים ועצלים המה'. גם שיחתו עם משה מונטיפיורי התנהלה באווירה צוננת וסימני כעס ניכרו בו.³⁴ בספטמבר 1878 הגיע פינס ליפו, ואת ראשית דרכו בארץ-ישראל הקדיש ללימוד, חקירה והתבוננות בטיב יושבי ארץ-ישראל, אדמתה, אקלימה, כלכלתה ומשאביה הטבעיים. את תוצאות עיוניו העלה על הכתב ושלח דין-וחשבון ללואיס עמנואל, מזכירה וגוברת של קרן 'מזכרת משה מונטיפיורי' בלונדון באותם הימים.³⁵

מאבקו של פינס למען רעיון יישוב ארץ-ישראל

מצוקתם של עניי ירושלים המקופחים על-ידי ממוני החלוקה, הניעה את פרומקין לייסד כבר בשנת תרל"ג שתי חברות: האחת, 'תפארת ירושלים', עסקה במתן סעד לנזקקים; והאחרת, 'עזרת ישראל', פעלה לתיקון סדרי החלוקה. חברות אלו היפנו חלק מכספיהן לשיפור החינוך בירושלים ולפרודוקטיביזציה של החיים על-ידי הקמת מפעלי-תעשייה, בתי-מלאכה ובתי-ספר ללימוד מקצועות המלאכה ועבודת האדמה.³⁶ פינס, שעוד ברוזינו היה פעיל בטיפוח מוסדות הסעד והצדקה,³⁷ כתב במאמריו הראשונים בשאלת יישוב ארץ-

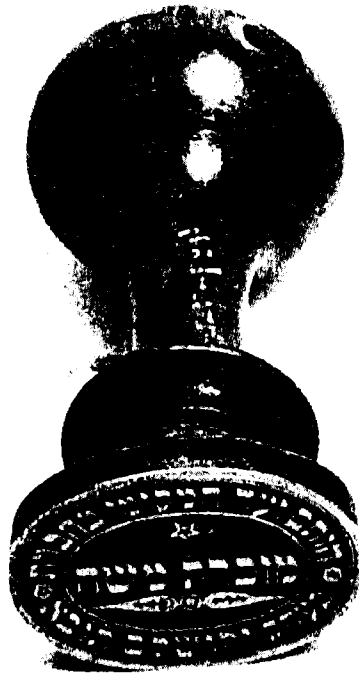
33 המכתב מיום י"ט באדר תרל"ח, אצ"מ, A. 109/50. בקובץ המכתבים הנ"ל (לעיל, הערה 28) מנומקת דחיית מועד נסיעתו של פינס לארץ-ישראל בתוצאות הדיונים של ועידת השלום בברלין, שדנה בהסדרת הבעיות שיצרה המלחמה בבלקאנים, שתורכיה הייתה מעורבת בה.

34 י"מ פינס, בנין הארץ, א, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 9 [להלן: פינס, בנין הארץ].

35 ראה פינס, בנין הארץ, א, עמ' 37-92. הרשימות פורסמו קודם-לכן בדואר היום, קע, קעו, ריג, ריד, רטז-ריט, רכב, רכה (1936).

36 פבצלת, ג, 7-41 (תרל"ג). י"ד פרומקין, 'שלום ירושלים', שם, ג, 8, 16-15, 23-21, 39-33 (תרל"ג). על פעולת שתי החברות ראה: ב"צ גת, היישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת-יר-התרמ"א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 157-153; א"מ מלאכי, 'פרק בהתפתחות ההשכלה בירושלים', לוח ארץ ישראל, כ (תרע"ה).

37 לאחר נישואיו, בשנת 1859, חזר פינס לרוזינוי שבפלך גרודנה, ושם שהה עד סוף 1873. את זמנו הקדיש לעסקיו (הכושלים) ובעיקר לטיפוח מוסדות החינוך, הצדקה והסעד שם. ראה שלוש רשימות בכתב-ידו של פינס המדברות בשבח מעשיה של משפחתו באחזקת המוסדות, אצ"מ, A. 109/13/4-6

חותם יעד המקומי בחברת מזכרת משה בעיה"ק ירושלים תוביא'

ישראל, שיש לכרוך יחד את נושא עבודת האדמה עם שאלת חינוכם של יושבי ארץ-ישראל, כדי שירצו לעסוק במקצועות מועילים לחברה, ובייחוד במלאכת-כפיים.³⁸ כשנה לאחר שנתפרסמו מאמריו הראשונים של פינס פשטה השמועה, שהוא עומד להתמנות כבא-כוחה של קרן 'מזכרת משה מונטיפיורי' בארץ-ישראל,³⁹ ומייד נמצאו אחדים שערערו על מינויו. כאמור, פרומקין התנגד למינויו משום שחשש שמא פינס, הקשור למשפחת ריבלין בקשרי-משפחה, יושפע מדעותיו של יוסף ריבלין. פרומקין פירסם בשנת תרל"ה מכתב ששלח פינס לריבלין בעניין המפריעים להגשמת רעיון יישוב ארץ-ישראל, שבו גם יצא נגד מוסד ה'חלוקה' ובני ירושלים — 'אנשים נירפים ועצלים'.⁴⁰ בכך רצה לגרום להרחקת פינס מחוגי הנהגת הפרושים וליצירת מתח ביניהם. פרומקין השיג את מטרתו, שכן רוגזם של מנהיגי ה'כוללים' על פינס גדל.

את מכתבו של פינס הדפיס גם יחיאל בריל בעיתונו 'הלבנון',⁴¹ ששיקף בדרך-כלל את

38 ראה, למשל: י"מ פינס, 'על דבר ישובה של ארץ ישראל', הלבנון, יא, 35 (תרל"ה).

39 פרומקין ('על דבר ישוב א"י', חבצלת, 18-19 [תרל"ו]) מוסר על חרדתם של העוסקים בצד המעשי של רעיון יישוב ארץ-ישראל, שמא תימסר הנהלת הקרן לידי ממוני ה'חלוקה', על-פי תאריך פרסום המאמר (אדר תרל"ו), יש להניח שזה היה גם מועד הגשת מועמדותו של פינס למישרה.

40 'על דבר עבודה ומלאכה וישוב הארץ', חבצלת, ה, 17 (תרל"ה). וראה גם דין-וחשבון ששלח פינס לוועד קרן 'מזכרת משה מונטיפיורי' (בלונדון) בעניין סדרי החלוקה בראשית 1880, אצ"מ, A109/10/13. יש לציין, שמכתבו זה של פינס ליוסף ריבלין פורסם על-ידי פרומקין ללא נטילת רשות מפינס. אלא שריבלין וראשי ה'כוללים' לא ידעו זאת.

41 הלבנון, יא, 32 (תרל"ה).

דעותיה והלך רוחה של היהדות החרדית בירושלים. כיוון שפינס ובריל היו שותפים לדעה בעניין הצורך הדחוף להקים יישובים חקלאיים ליהודים בארץ-ישראל, שיתפרנסו מעבודת-אדמה, לא רצה בריל להיכנס בוויכוח עם פינס, אלא העדיף להקצות מקום בעיתונו לדברי ביקורת מפי אנשים אחרים, כגון מאמר של יהודי מלונדון, שחתם באותיות מ"ל. זה התייחס בביטול לדברי פינס וכינה אותם 'דברים העשויים להפריע לענין ישוב ארץ ישראל'.⁴² במכתביו הרבים שפורסמו ב'ג'ואיש כרוניקל' וב'הלכנון' העלה מ"ל הצעות לתיקון המצב הכלכלי בירושלים. באחד מהם הציע לייסד בארץ-ישראל תעשיית תשמישי-קדושה בשביל יהדות התפוצה.⁴³ הצעה זאת ורבות שכמותה, שהיו חדרות התלהבות ואמונה בעתיד המבורך שעבודת האדמה ומלאכה הכפיים עשויות להביא ליהודי ארץ-ישראל, זירו את פינס לכתוב את מאמרו 'על דבר ישובה של ארץ ישראל', שראה אור ב'הלכנון' בשנת תרל"ה.⁴⁴ כלולים היו בו דברי ביקורת קשים על כמה השקפות בעניין יישוב ארץ-ישראל שרווחו בימים ההם, והצעות לתיקון מצבם החברתי והכלכלי היורד של בני ירושלים. בין השאר, הציע לנצל את תנאיה האקלימיים של ארץ-ישראל לגידול אתרוגים שיימכרו ליהודי חוץ-לארץ, ולחדש בארץ-ישראל עצירת שמן ועשיית יין. שני ענפים אלה נחשבו בעיני פינס כתעשיות של חולין, אבל יש בהם גם יסודות של קדושה, ומשום כך יש מקום לקיימם בידי יהודי ארץ-ישראל. את מאמרו סיים פינס בהצעה לייסד חברת-מניות, שמטרתה:

לכונן בתי בד ויקבי יין, ולהכין את השמנים והיינות במלאכת מחשבת, שיהיו טובים וערבים בכדי שירבו עליהם קופצים בחור'ל, ותשתדלנה החברות הללו להרחיב גבול מסחריהם באירופה, באסיה, אפריקה ואמריקה. על ידי החברות הללו יושעו כמה אלפים מישראל המחוננים עפר ציון, והיה כל הנותר בציון אשר הקדיש נפשו באמת לתורה ועבודה, קדוש יאמר לו ויתפרנס מקופת הצדקה ברווח, ויהיה לכו פנוי לעבודת ד'.⁴⁵

במאמרו זה הוכיח פינס את אלה מבעלי 'ההשקפה הנזירית' שבירושלים, כפי שהוא מכנה את הרבנים וראשי ה'כוללים', על שהם חושבים שהיישוב היהודי בארץ-ישראל צריך לכלול רק חובשי בתי-מדרש שיחיו מתרומות ונדבות. הוא גם טען, שקופת ה'חלוקה' מעולם לא היה בה כדי לספק את כל צרכיהם של הנהנים ממנה, וכל שכן ברכות הימים, כשמספר הנצרכים הלך וגדל ואילו מקורות ההכנסה נשארו כפי שהיו.⁴⁶ יוסף ריבלין הגיב על דברי פינס במאמר ארוך, והתריע נגד כל אותם האוחזים בשוט התיקונים, מבלי לרדת לעומק הסיבות שיצרו את אורח החיים הנוכחי בירושלים. ריבלין

42 'מכתב מלונדון', הלכנון, יא, 34 (תרל"ה); האריאל, ה, 1 (תרל"ה).

43 מ"ל, 'מכתב מלונדון', הלכנון, יא, 25 (תרל"ה).

44 הלכנון, יא, 36-35 (תרל"ה).

45 שם, 36 (תרל"ה).

46 בדעות אלה החזיק פינס כל תקופת עבודתו בקרן 'מזכרת משה מונטיפיורי'. הוא ודאי הושפע מהמלצותיהם של מונטאגו וד"ר אשר לתיקון מצבם הכלכלי של יהודי ארץ-ישראל. יש לציין, שגם ד"ר גרץ, בביקורו בשנת 1872 בארץ-ישראל, המליץ על נטיעת אתרוגים וזריעת כותנה בארץ-ישראל. ראה: איגרת לאלפרד קירכהיים משנת 1875, גרץ (לעיל, הערה 21), עמ' 274-275.

Sir Moses Montefiore Testimonial.

Jerusalem.

56
78

רשומה שבמות האנשים מכולל ווארשא ה'ו פע'ק ירושלים ת'ו הגע'לי מלאכות ונקהות עלאתם,

מס' ה'א	שמות האנשים	מקום מולדתם	גיל	שנת מולדתם	שנת פטירתם	מס' ה'ב
1	ה' אלכס' ד' אקדמס אינץ	מקלונוק	4	18	25	מאמר מורה שנות (18)
2	ה' אטור ד' קאסע	מקלונוק	4	13	24	" " " "
3	ה' אקדמס חיים ד' גוטמאן	מקלונוק	2	16	22	" " " "
4	ה' אט' אינץ	מאז'א	5	11	42	מאמר מורה שנות (18)
5	ה' אקדמס חיים	מאז'א	2	4	55	מאמר מורה שנות (18)
6	ה' זוקרמס אגיה	מקלונוק	2	3	64	מאמר מורה שנות (18)
7	ה' קר' גלעין	מקלונוק	4	14	45	מאמר מורה שנות (18)
8	ה' גוטמאן	מקלונוק	2	16	52	מאמר מורה שנות (18)

קטע מרשימה של 46 בעלי-מלאכה, אנשי כולל וארשה בעיר העתיקה, שהוכנה בידי קרן 'מוזרת משה'. הרשימה ערוכה לפי הטורים הבאים: No.; שמות האנשים; מקום מולדתם; ימי שנתיהם; ימי שבתם פה; נפשות ביתם; מלאכתם.

הירבה לדבר בשבחים של בני ירושלים, שלא יהסו מלאחזו בכל מלאכה שהיא, אם רק תינתן להם הזדמנות לשפר בכך את מצבם הכלכלי.⁴⁷ במאמרו פנה ריבלין אל שליחי קרן 'מוזרת משה מונטיפיורי' שביקרו בארץ-ישראל, וביקש שיעידו בעצמם עד כמה שמחו והתעודדו תושבי ירושלים מביקורם ולמשמע תכניותיהם להעלות רמת החיים בירושלים. בסוף מאמרו תוקף ריבלין גלויות את עיתון ה'חבצלת' ועורכו וכן את הצעותיו של פינס בשאלת גידול האתרוגים בארץ-ישראל. לדעתו, מסתמך פינס על עובדות לא-בדוקות, ועל כן אין הצעותיו מעשיות. יש לחשוש, שאם יחויבו היהודים בתפוצות לקנות אתרוגים ותשמישי-קדושה רק מתוצרת ארץ-ישראל, לא יוכלו הרבה יהודים לעמוד בגזירה זאת, מפאת מחירה הגבוהה של תוצרת זו. תיקון זה לטובת היישוב עשוי להביא לידי ביטול מצוות אתרוגים, ציצית ותפילין וכל כיוצא באלה. הוכחה לאמיתות דברי התשבחות שהעתיר על בני ירושלים מוצא ריבלין בהשתדלות ובמאמצים שאנשי ירושלים עושים לשיפור רמת

47 הלבונו, יא, 44-45 (תול"ה).

חייהם, כגון בנייתן של השכונות החדשות 'מאה שערים' ו'משכנות ישראל' וייסוד חברת הבנייה 'אבן ישראל', שכל מייסדיה ובניהם הם מבני ירושלים.⁴⁸

ריבלין סיים את דבריו בפנייה ישירה אל פינס. הוא כותב, כי למרות קירבת המשפחה המקשרת ביניהם, נאלץ הוא להתנגד לו מפני שאהבתו ונאמנותו לארץ-ישראל חזקות יותר. הוא מאשים את פינס בתמיכה בפרומקין במאבקו נגד הנהגת ה'כוללים'. הוא גם מתכוון להעמיד את פינס על משמעות יחסו העוין כלפי ה'כוללים', במטרה למשוך אותו לצד 'היישוב הישן'.

בתשובה למאמר של ריבלין, פנה פינס אל ציבור הקוראים, שישפוט אם צדק ריבלין בכך ששם בפיו דברים שלא אמרם והוציא עליו לעז, כאילו נתן ידו למחללי כבוד ירושלים.⁴⁹ בעניין גידול האתרוגים, לדעתו של פינס יהודי ארץ-ישראל נכשלו במסחר האתרוגים לא משום שיהודי חרץ-לארץ חדלו לקנות את אתרוגי ארץ-ישראל, אלא משום שיהודי ארץ-ישראל לא היו בקיאים בדרכי הגידול והשיווק המקובלות, שלא כסוחרים היוונים והערבים הזריזים.⁵⁰

ריבלין פירסם מאמר-תשובה ובו הגן על סוחרי ירושלים: סוחרי ארץ-ישראל שולחים את סחורתם לאירופה והם חרוצים וזריזים לא פחות מבני מעמדם בחרץ-לארץ, אבל אין בכוחם להתחרות עם סוחרי רוסיה הגדולים.⁵¹ ריבלין נתכוון למשוך את פינס לצידו; ועל כן דיבר אתו בלשון רכה, כדי לשכנעו בסופו של דבר להביע תמיכה בעמדת מנהיגי ה'כוללים'.

הוויכוח על העבודה החקלאית

בסוף שנת 1875 נתפרסם ב'הלבנון' מאמר של ר' יעקב הלוי ליפשיץ, מחשובי העסקנים של האורתודוכסיה בליטא, שתקף את המחייבים הקמת מושבות חקלאיות בארץ-ישראל, ומשום כך יוצאים לדבר בגנות ה'כוללים' ומנהיגיהם וגורמיהם להקטנת התמיכה הכספית המופנית לקופת ה'חלוקה'.⁵² הרב ליפשיץ האשים בעיקר את פינס, חסיד הרעיון להקמת המושבות, וטען שרעיונותיו עלולים להזיק ללומדי התורה שבעיר. הרב ליפשיץ שלל את ההטפה להתיישבות חקלאית מפני שיהודי ירושלים אינם מורגלים, לדעתו, בעבודת-כפיים ולא יוכלו להסתגל אליה. אבל גם הוא הודה, שיש לעשות לשיפור מצב היהודים בירושלים והציע למנות ועדה, שתערוך תכנית לשיקומם הכלכלי של בני ירושלים היהודים. בוועדה זאת יש לשתף אנשים המקובלים ברחוב היהודי, כרבנים אדלר, לעהרן, הלוי, באמברגר, הילדסהיימר ואחרים, שיהיה בכוח החלטותיהם לרכוש את אמונו של הציבור הירושלמי. פינס השיב אז לרב ליפשיץ, שאמנם במאמרו 'על דבר ישובה של ארץ ישראל' הציג את

48 בסוף מאמרו מציין ריבלין, שמונטאגו ואשר התרשמו מהצעתו לכוון 'בתי מלווה' למימון בניית שיכונים לחושבי ירושלים.

49 'דבר אל מריבי' הלבנון, יא, 50 (תרל"ה).

50 ראה גם מאמרו של פינס, 'עד כמה יש לסמוך על הכשרי טריאסט בכלל ובנידון האתרוגים בפרט', הלבנון, יב, 1 (תרל"ו).

51 'מכתב לעורך', הלבנון, יב, 8 (תרל"ו).

52 'שאלו שלום ירושלים', הלבנון, יא, 42-44 (תרל"ה).

פחח יהודי בעיר העתיקה, שנות השבעים של המאה הי"ט

יהודי ירושלים באור שלילי, אך לא היה בכוונתו להעליבם אלא לעשות לטובתם ולרווחתם.⁵³ הוא לא שלל את קיומו של ציבור לומדי-תורה בירושלים; אדרבה, בחברה יהודית מתוקנת יש מקום לכל גילוי תרבותי, כל זמן שהגילוי, או אורח החיים של יהודי ירושלים, יקום ביחס נכון לגילויי תרבות וחברה אחרים בחיים היהודיים. אולם הוא התנגד לקובעים מראש, שצורת החיים הקיימת בירושלים, במסגרת 'כוללים' מסוגרים שחבריהם מתפרנסים מכספי ה'חלוקה', היא צורת החיים הרצויה, משום שיש בה ערובה לקבלת תרומות ונדבות מיהודי חוץ-לארץ.

53 י"מ פינס, 'ישליו אוהביך ירושלים', הלבנון, יב, 9 (תרל"ו).

באשר להתנגדותו של הרב ליפשיץ להקמת מושבות חקלאיות בארץ-ישראל, הסביר פינס כי יש משמעות כפולה לרעיון יישוב ארץ-ישראל: 'לגולל מעל ארצנו חרפת השממה והחורבן ולהשיבה לידי כבודה מאז, ושנית לפתח מעין ישועה לכל אחינו האלפים אשר אינם קרואים ומסוגלים כלל לשמור משמרת הפרישות, כוחות נפשם מצומצמים וליבם אינו הולך אחרי סיגופים'. פינס טען, שאם ינהגו לפי הצעת הרב ליפשיץ ויספקו את צורכיהם של חובשי בתי-המדרש בירושלים בלבד, עדיין נשאר השאלה, מה יהיה על אלה המוכנים לעסוק בעבודת-כפיים? האם יהיה עליהם להצטמצם ולהסתפק רק בכספי ה'חלוקה'?

בעניין הוועדה שהרב ליפשיץ הציע להקימה, חייב פינס את הרעיון אבל התנגד להרכבה המוצע. כמה מן האנשים שהוצעו אינם מתאימים לתפקיד זה. מדוע בחר דווקא בעקיבא לעהרן כאחד החברים בוועדה? הוא מזכיר לרב ליפשיץ, שלעהרן מוכר לא רק כמתנגד מושבע לרעיון יישוב ארץ-ישראל, אלא גם כמתנגד לרעיון הגאולה הטבעית, כפי שהעלהו הרב קלישר כבר בסוף שנות השלושים למאה ה'ט"ו. מהי אפוא התמיכה והעידוד להם יכולים לצפות העולים לארץ-ישראל והמוכנים להתפרנס מעבודת האדמה, מאדם שהשקפתו על החיים הרצויים ליהודי ארץ-ישראל היא טיפוסית ל'השקפה נזירת', שפינס כבר הירבה לדבר נגדה?

המתנגדים ל'חלוקה' הלכו ונתרבו, ובשנת 1876 ה'חבצלת' כבר לא היה העיתון היחיד בירושלים שעסק בהצעות לתיקון המצב הכלכלי והחברתי, נוספו לו 'האריאל' של מיכל הכהן ו'שערי ציון' של יצחק גאשצ'ני. אמנם זה האחרון לא התמיד בהופעתו וכעבור זמן קצר נסגר, אבל במקומו יצא לאור עיתון חדש בעריכתו של יואל משה סלומון 'הורה וירושלים'.⁵⁴

פרומקין, שמעמדו הלך ונתחזק, בחן בסידרת מאמרים את יעילות פעילותו הכלכלית של היישוב היהודי והגיע למסקנה, שהכנסת התיקונים באורח החיים של יהודי ירושלים, כפי שהוא מציע — היינו להעביר משפחות מיהודי ירושלים להתיישבות חקלאית ותעשייתית — חשובה לא רק לכשעצמה, אלא גם כאמצעי לחיסול מישטר הממונים.⁵⁵ רעיונותיהם של פרומקין, בריל ופינס נקלטו בלבבות רבים וכבר מאמצע שנות השבעים התארגנו כמה מצעירי ירושלים ויצאו לעשות נפשות להגשמת רעיונות אלה. אחדים מהם יסדו אגודה לקניית אדמות ולייסוד מושבות בשם 'גאולת הארץ'.

הרב שמואל סלאנט התנגד לרעיונות אלה ולפעילות להגשמתם. הוא התנגד להקמת החברה 'גאולת הארץ', התייחס אליה כאל 'עבודה זרה' ואף מנע מאחד מפעיליה לצאת לחוץ-לארץ ולעשות שם נפשות לרעיון יישוב ארץ-ישראל. פרומקין יצא כנגד הרב סלאנט בעניין זה והאשימו, שפעולותיו כנגד האגודה החדשה ונגד דרכי ההגשמה של רעיון יישוב ארץ-ישראל כוונתן למנוע שינוי לטובה באורח החיים המסוגר של בני ירושלים, כדי שהשלטון יישאר בידי ראשי ה'כוללים'.⁵⁶

עמדתו החיובית של פינס כלפי רעיון הקמת מושבות חקלאיות בארץ-ישראל באה לביטוי בחיבתו ועזרתו לפעילי האגודה 'גאולת הארץ' ולמתיישבי פתח-תקוה, שבאו

54 העיתון החל להופיע באדר תרל"ז. ראה: א"מ לונץ, 'ירושלים בארבעים השנים האחרונות', לוח ארץ-ישראל, ירושלים תרע"ב, עמ' 3-50.

55 'חברת עבודת האדמה בארץ-הקודש', חבצלת, ז, 2-22 (תרל"ז).

56 שם, 20.

הרב שמואל סלאנט

אחריהם.⁵⁷ במאמר שפורסם חודשים אחדים לאחר עלייתם של מתיישבי פתח־תקוה על הקרקע, מתאר הוא את דמות המתיישב האידיאלי בעיניו: אדם בעל אופי, משכיל, ירא־שמיים, נלהב ומסור לעבודתו, אבל יחד עם זאת שוקל צעדיו במתינות ואינו קל להתפתות לשיקולים של נוחיות ורווח כספי מהיר. לדעת פינס, רק שילוב מאוזן בין תורה, סבלנות, מסירות והתלהבות עשוי להבטיח את הצלחת מיפעל ההתיישבות בארץ־ישראל.⁵⁸ במאמרו זה, שהוא אחד המאמרים הראשונים שכתב בירושלים, משבח פינס את מתנחלי פתח־תקוה, ויואל משה סלומון בראשם.⁵⁹

פינס עשה כמיטב יכולתו כדי לעודד אנשים נוספים שיבואו להמשיך בהתנחלויות מעין

57 ראה: 'נחיצותנו בעבודת האדמה וביטול טענות הממאנים בה', י"מ פינס, ילדי רוחי, ב, מגנצא תרל"ב, עמ' 55-42. וראה כתב־יד של פינס, 'רעיון ישוב ארץ ישראל', אצ"מ, A.109/10/13. והשווה: י"מ פינס, 'על אודות מדינת המלוך', המזרח, א, 6 (קרקא תרס"ד), עמ' 333-335.

58 המליץ, טו, 18-16 (תרל"ט).

59 השווה דברי השבח שפינס חלק לחמשת בני ירושלים — ס' רגנר, א' ראב, י' ראב, י' שטמפר וי"מ סלומון — שעלו והתנחלו על אדמת פתח־תקוה (פינס, בנין הארץ, א, עמ' 62-63), עם מאמרו המאוחר יותר ('יתת כבוד לאמת', המליץ, יח, 19), שבו מנה את הסיבות שגרמו לנטישת המקום. וראה איגרת של פינס לשמואל פנחס רבינוביץ, מנהל לשכת 'חובבי ציון' בוורשה, בה הוא כותב: 'בני פתח תקוה טוענים כי השקעתי ממון רב בקולוניה, ממון שלי ירד לטמיון למאות ולאלפים מיום שנסכלתי להכניס ראשי וכל יצורי חלבי ודמי לטובת אלה, והנה נשאתי בשרי בשיני ולא התלוננתי ולא התאוננתי'. א' דרויאנוב (עורך), כתבים לתולדות חיבת ציון, א, אודסה תרע"ט, מכתב 171 [להלן: דרויאנוב, כתבים].

זו, שהחלו בה מתיישבי פתח־תקוה. אולם מצד שני השתדל פינס להפריך את הדעה, שרווחה בירושלים, שהוא מאויבי ה'כוללים' ועושה דברו של עורך ה'חבצלת' ושכל חפצו להביא כליה על אורח החיים הדתי של בני ירושלים.

כמה שבועות לאחר בואו לארץ־ישראל, בראשית תרל"ט, ביקר פינס במקוה־ישראל ושמע מפי מנהל בית־הספר, ד"ר וילהלם הרצברג, פרטים על המוסד ועל אי־הצלחתו לחנך דור של צעירים העוסקים בחקלאות והקשורים לעבודת האדמה. פינס מצא, שהתלמידים המסיימים את בית־הספר נתקלים במציאות שאינה מסייעת בידם להיקלט בעבודת האדמה. לא היה בארץ שום מוסד המוכן לעזור לעובדים לרכוש לעצמם אדמה וכלי־עבודה. הוא התרשם לרעה גם מתכנית הלימודים של בית־הספר, מדרך ניהולו ומיחס התלמידים ללימודים ולעבודתם. אולם במצב זה ובהפסדיו הכספיים של מקוה־ישראל לא ראה פינס משום ראייה לכך, שהחקלאות בארץ איננה עשויה לפרנס את העוסקים בה. פינס העלה על הכתב את רשמיו ביקורו במקוה־ישראל ושלחם לוועד הקרן בלונדון.⁶⁰ תוכנו של הדין־חשבון הזה הגיע גם לידיעתו של קרל נטר, מייסד בית־הספר, והוא מיהר לענות על דברי פינס במאמר שפירסם ב'הלבנון'.⁶¹ במאמר התשובה שלו לנטר חזר פינס על דברי הביקורת שהשמיע וגם הוסיף עליהם: תכנית הלימודים גדושה בנושאים שונים והיא למעלה מכוחותיהם של התלמידים; אורח החיים הדתי במקוה־ישראל פגום — אין סדר ומשמעת בשעת התפילה, יש שמחללים שבת בפרהסיה, אין מקיימים כהלכה את המצוות החלריות בארץ ואין הקפדה על הרמת תרומה ומעשר וכיוצא באלה.⁶² פינס הציע, שראשי חברת כ"ח בפאריס, שיסדה את בית־הספר, תצווה על המנהל, שלא לקבל לבית־הספר אלא בחורים צעירים, בריאים וחסונים המחונכים לסדר ומסורים לעבודה. כמו־כן יש להקפיד על קבלת מועמדים יהודים בלבד. יתירה מזאת, חברת כ"ח חייבת להתעניין בגורל בוגרי המוסד גם לאחר תום תקופת הלימודים ועליה לסייע להם ברכישת חלקות־אדמה לעיבוד ומגרשים שיבנו עליהם בתים לעצמם.⁶³ נראה, שטענות פינס נגד המחזלים של הנהלת בית־הספר ויחס היישוב כולו לרעיון המושבות החקלאיות זכו להשפעה של ממש. מאמריו הביאו להכנסת שינויים בבית־הספר מקוה־ישראל וגם עוררו אחדים מבני ירושלים להחזיק ברעיון יישוב ארץ־ישראל ואפילו לצאת בעצמם להתיישבות.⁶⁴

המאבק נגד קנאי ירושלים

כאמור, עוד במכתבו ליוסף ריבלין שראה אור ב'חבצלת' בשנת 1875, כתב פינס דברי ביקורת על עצלותם של יהודי ארץ־ישראל ועל השנאה, הקנאה והריב הממלאים את חייהם

60 דין־וחשבון פינס ללואיס עמנואל מיום 26 לספטמבר 1878, פינס, בנין הארץ, א, עמ' 37-41.

61 'מענה לר' י.מ. פינס', הלבנון, טו, 34 (תרל"ט). וראה גם מכתב־מחאה של קרל נטר לחברת כ"ח בפאריס על דברי פינס, כאילו נטר מעודד במתכוון חילול שבת בבית־הספר מקוה־ישראל ואף קושר קשרים עם מיסיונרים, אצ"מ, A109/18/14.

62 'על דבר ביה"ס לעבודת האדמה בעיר הקודש יפו', שם, 44-45 (תרל"ט).

63 איגרת פינס למרכז חברת כ"ח בפאריס (ללא תאריך), אצ"מ, A109/18/9.

64 ראה: א"ר מלאכי, 'אגודת סתר לגאולת הארץ', חורב, ח, טו-טז (אלול תש"ד); הנ"ל, 'נחלת שבת אחים בפתח תקוה', ספר השנה של הסתדרות בני א"י באמריקה, ח (תמוז ת"ש), עמ' 26-31.

ובייחוד הרב שמואל סלאנט, היו מסוכסכים בימים ההם עם הרב מבריסק, ר' יהושע ליב דיסקין, בענייני עמדה והשפעה בירושלים. כתוצאה מזה החלה הרבנית, שהיתה מעורבת בעסקנות הציבורית בירושלים, לרדוף את פינס בטענה שהוא אפיקורס. כעסה יצא גם על הרב סלאנט, על שום שמיתן את התנגדותו לרעיון ההתיישבות החקלאית בארץ-ישראל והתקרב מאוד לפינס. אבל מסתבר, שכבר קודם-לכן שינה הרב סלאנט את דעתו בעניין ההתיישבות. תעודה שנמסרה לאלעזר רפאל מלאכי על-ידי בנו של יואל משה סלומון מספרת על הקמתה של חברה ליישוב ארץ-ישראל, שבראשה עמד הרב שמואל סלאנט. כפי שכבר הזכר, ביטא הרב סלאנט את יחסו השלילי להתיישבות החקלאית בארץ-ישראל, כשהתנגד להקמת חברת 'גאולת הארץ' בשנת 1875 ולעליית הבייל"ויים והקמת המושבות הראשונות בראשית שנות השמונים. יש לשער אפוא, שהסכמתו לעמוד בראש חברה ליישוב ארץ-ישראל לא נבעה רק מהסכמת ראשי החברה לפעול בהסתר, או מידידותו של הרב סלאנט עם פינס; ברור הוא, שהסיבה העיקרית להסכמתו מקורה בשינוי שחל בעמדתו של הרב בעניין זה.⁶⁶

הרבנית מבריסק האשימה את פינס בנסיון לקעקע את אורח החיים הדתי בארץ-ישראל וברצון לייסד בה בתי-ספר חילוניים בנוסח ההשכלה הכללית. הרב חיים זוננפלד, שהיה מאנשי סודה של הרבנית מבריסק, עיין בספרו של פינס 'ילדי רוחי' ומצא שרוח-טומאה מרחפת בין שורותיו, ולכן דרש להחרים את הספר. מאבקם של קנאי ירושלים ובני סיעתה של הרבנית מבריסק נגד פינס הגיע לשיאו משעה שנודע, כי פינס נענה לבקשת הרב עזריאל הילדסהיימר מגרמניה וקיבל על עצמו לפקח על בית-היתומים שנוסד על-ידו בירושלים.⁶⁷ מינוי זה גרם להגברת מאבקם של אנשי הרב מבריסק בפינס. לאחר לבטים קשים הטיל הרב מבריסק חרם על פינס ועל בית-מדרשו בשכונת 'אבן ישראל'.⁶⁸ הכרזת החרם על פינס ועל בית-מדרשו גרמה מורת-רוח בארץ-ישראל ומחוצה לה. רבים ראו בזה מעשה בריונות של קנאי ירושלים. סופרים עבריים אחדים, ובראשם מרדכי בן הלל הכהן, יצאו נגד המחרימים ודרשו להענישם בביטול משלוח כספי 'חלוקה'.⁶⁹ הרב שמואל סלאנט לא הסכים לתת את ידו להטלת החרם על פינס ולא צירף את התימתו לכרוז החרם, אף-על-פי שאיימו עליו באיומים שונים.⁷⁰ בעיצומן של הרדיפות כתב הרב סלאנט איגרת-עידוד לפינס⁷¹ וגינה בחריפות את הכרוז ואת דברי השטנה, שנכתבו נגד פינס ונתפרסמו כמודעות בחוצות

66 ראה מלאכי, לעיל, הערה 64.

67 על פעילותו של פינס לקידום ענייני בית-היתומים שיסדו יהודי גרמניה ראה מכתב לשולחיו באנגליה, אצ"מ, A109/41; ודברי תשובתו של פינס לדב שטיינהרט, שהיה מורה באותו בית-יתומים. המליץ, יז, 5 (ט"ז באדר תרמ"ה).

68 בית-המדרש שיסד פינס בשכונת 'אבן ישראל', היה למעשה בית-כנסת שהוצאות אחזקתו שולמו על-ידי העשיר אלפרד מרכוס מבוסטון. נוסח החרם על פינס ובית-מדרשו, אצ"מ, A109/16.

69 מ' בן הלל הכהן, 'אל הצובאים על הר ציון', המליץ, יח, 11 (ניסן תרמ"ב).

70 ראה: י"מ פינס, 'שמעו הרים ריבי', המליץ, יח, 13 (תרמ"ב); איגרת פינס לזאב יעבץ מיום 10 באוקטובר 1881, אצ"מ, A109/53/2, שבה מציין פינס לשבח את החלטתו של הרב סלאנט שלא לתת ידו למכרזי החרם עליו.

71 איגרת הרב סלאנט לפינס מיום ב' באייר תרמ"ב, אצ"מ, A109/15.

הרי"מ ריב"י!

כהריוסי פדתי לכתב ירושלים, זכר סד כל חיי ימינו אהבתי היות, או נעלה נמש בי און האונינה שדקדק בהמכה. מקאלו אוקיוס האו זאל טון אוילדיה אז דקדק יתנונה נלמה, זכר יתנו
אוקדוד, זכר דלו זה הקטנות מואק. קק ירדה כי אזו כהנה לך אלת מצדקי אונן אמנו דקדק אהבה נלמה אל במהר תחילא קונס אמת אהיה אמנה אקאלו הילקע זכר התיגרת
אממה ומוריינה — הוריינה זוק או קאלו נהלך, קק אזו קהל שמתק ואל סנסר. כל קולך — הטלטה, קולקי זה נלחה כי יסוד מילטת חוליקם וקאלק מידק יבול, וטולק —
— לקינה זקנה מאע! ל מין סיידה זאלה סוף הקטנה תפדינה היות או הילקע קולק נכדקו מיינה. נכדקו חיות זולת.

הנה זה אמק וכתב קלנה מן הקטנים הילק ארעס, לאמק כי אזו נחנה קולק זוק אכונן מה ספר איות הילק וזל. קמסחדיק, זאמן קלאל מרה קדוה, אלות חלוקה קק
אל או. קמסחדיק ויסודי קו עדיק אנדיק ובליוס יזו נפל אנה זאל אלו אמנה קלו קל חלוקה וקיו. זוק דמק אולוס זוק חלוקה זל דו זוק קליו רמק מנוקע אקלו

שמענו הרים ריביו, כתב ההגנה של רי"מ פינס נגד האשמות קנאי ירושלים

ירושלים ומעל דפי 'הלבנון'.⁷² הרב סלאנט ביטל את השמועה, שפינס התחבר לאנשים ריקים ופוחזים, שכן לרגל עסקיו בענייני קרן 'מזכרת משה מונטיפיורי' מוטל עליו לבוא כמגע עם יהודים שאינם תלמידי-חכמים. הוא הפריך את הטענות שהוזכרו קודם נגד ספרו של פינס 'ילדי רוחי', כאילו הוא ספר מלא דברי מינות. גם דברי הלעז על פינס, שהלשין כביכול על הרב דיסקין באוזני השגריר הרוסי, הם שקר גמור. האמת היא, על-פי סלאנט, שעל שאלת שליח השגריר הרוסי את פינס לסיבת סכסוכו עם בני חצרו של הרב מבריסק, ענה לו פינס, שאין זה מעניינו של השגריר להתערב בסכסוכים שבין בני ירושלים. הרב סלאנט קבע, שאין להסתמך על עדותם של אנשים מסוימים משום שיש בלבם טינה נגד פינס על שלא סיפק את רצונם מבחינה כספית.

גם פינס הגיב על טענות רודפיו ומחרימיו בקונטרס 'שמעו הרים ריביו'.⁷³ בקונטרס זה סיפר על תלאותיו וסבלותיו מהתקפותיה של הרבנית מבריסק ובני חצרה, שניתכו עליו מיום בואו לירושלים. את דבריו סיים פינס בבקשה כפולה מציבור הקוראים: א) שישפטו בעצמם ויחליטו, אם יש שמץ מינות בספרו 'ילדי רוחי' ואם היה מותר לבית-הדין בירושלים לאסור דבר כשעה שרוב הציבור אינו נוטה לקבל על עצמו את האיסור הזה;⁷⁴ ב) שלא יפגעו במוסדות הצדקה והסעד בירושלים על-ידי הפסקת משלוח כספי ה'חלוקה', שלרבים מתושבי ירושלים הם מטה לחמם היחיד.

גם זאב יעבץ, באיגרת ששלח לפינס מייד לאחר הטלת החרם עליו, הציע לו לנהוג

72 הלבנון, יח, 13 (תרמ"ב).

73 הקונטרס נדפס בהשמטות ב'המליץ' (לעיל, הערה 70), ופורסם במלואו אצל דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 382-366.

74 לאחר הטלת החרם על פינס, חיברו פינס וגיסו, הרב דוד פרידמן — אב"ת-דין של קהילת קרלין — קונטרס בסוגיית חרמות בשם 'עמק הברכה', שמטרתו הייתה לברר מי מוסמך להטיל חרם ומהן הסיבות והגסיבות המתחייבות להטילו.

נוסח ההיתר

הנעשה בצירוף עשרת הלימודי חכמים יחד ובהקבם לעוד דבריה תיה ועל התחום כאו חמשה מהם התיים.

בעה"י.

ברבר האימור שהוכרז מלתפלל בבית המדרש שיסר תריסר ניי, ומלמוד בו ומליך לשם. ולמי הנשמע נעשה האימור באספת כמה תלמידי חכמים וגם בהסכם זריב הנאון ר' יתושע לוי דיסקין שליט"א. הנה הגם כי ידוע אשר אין ב"י יכול לכשל דברי ביד הכיור, אמנם אחרו שלא נתקבל האימור הזה ולא פשט איסורו (א) ולא נתבטלה אפילו תפלה אחת (למי הנשמע) מאותו יום. שנעשה תאוסוף עדי-היום לא בתול ולא בשבת. ומצדף לזה כי כמה וכמה אנשים המצוינים פת הן אשר לא היו באותו האספה, הן גם אמה סאלה שהיו בתוך האספה שנעשה בה האימור כיום ו' מכת העבר, צועקים מרה על האימור הזה, וגם אנשי-הדל וכמה רבנים גדולי הדור ונבירים ראשי קהלות ישראל צועקים כבוכיא על הדבר הזה. — ולכן נתאספו יחד עשרת תלמידי חכמים, והתירו את האימור. ומעתה אותי שלא פשט איסורו מתחלה, וגם הותר עתה כביד, מותר לכל איש להתפלל וללמוד ולליך בכיהמ"ד שיסר הריים פינס נ"י (ב), והוא עם עוד שני האנשים ידאי ה' אשר הנקדים לנבאים באותו ביהמ"ד. יחד ישנתו שיתנהגו בהתמדה הווא בדרך הנהגה החדאה כמנהגי חבתי מדרשים אשר בתוך העיר לכללות הפרושים היו, והיתר הזה נעשה על פי דת כי אחרי אשר לא פשט איסורו, אפילו ביד קמן ובלים להתנהג בה שאמרו ונודו ביד גדול (ג) וזלתי אותם האנשים שקבלו עליהם האימור והנהגה הנה, להם אין אנהו טורחים ונתנה יעשו.

ועיד אמרין בעת"ה חס ר' ד' אפי תריסב פעתיק ירושלם ת"ו.

נאם שמואל סלאנט

נאם אברהם אייזנשטיין (ראש העיר וכללות האשכנזים הי"י)

נאם משה נחמי כהנוי (ש"י רב באמלואויץ בעת ראש ישיבה בלוי-בית עץ החיים פעתיק ירושלם הי"י).

נאם מרדכי במית ארי לוי זצ"ל (הוא אחד מרדיינים של כולל אשכנזים והוא היה ממשלשתי ריינים שחתמו על ראשונה כפקודת הדב והנאון היילד ש"י).

נאם כי ואלף ר"צ מקידאן (הורם ב"ד כוללות פרושים הי"י)

נוסח ההיתר מיום ד' באדר תרמ"ב, שהוציאו רבני ירושלים, להתפלל בבית-המדרש של ר"מ פינס

במתינות ובהתאפקות, לנסח מכתב לרבני הגולה ולהסביר להם את עיקרם של הדברים בלשון מתנצלת אך בצורה בוטחת וללא רתיעה והיסוסים.⁷⁵ מכתב-אהדה אלה ואחרים ומאמרי-תמיכה ומכתבים גלויים שנתפרסמו בעיתונות העברית עשו את שלהם. באדר תרמ"ב פורסם כרוז בחוצות ירושלים שביטל את החרם והתיר את התפילה בבית-מדרשו של פינס. על הכרוז היו חתומים עשרה רבנים חשובים ומנהיגיו של הציבור היהודי בירושלים, ביניהם הרב שמואל סלאנט — סגן רב העדה האשכנזית, אברהם אייזנשטיין — ראש ועד כוללי האשכנזים ומשה נחמיה — ראש ישיבת 'עץ חיים'.⁷⁶

כדי לקבוע מה היו הסיבות שעוררו את קנאי ירושלים מחצרו של הרב דיסקין (הרב מבריסק) להילחם בקנאה כה רבה בפינס, יש לחזור ולבדוק את טענותיו של פינס עצמו כלפי קרן 'מוכרת משה מונטיפיורי'. הטענות הובלטו במיוחד באיגרת ששלח פינס בקיץ 1881 לדיידו זאב יעבץ.⁷⁷ פינס טען כנגד מונטאגו ואחרים מבין חברי הוועד הפועל של הקרן בלונדון, על שלא התייעצו עמו בדיון על תכנית הפעולות של הקרן בארץ-ישראל, ובייחוד כאשר להחלטה על הקמת בתי-ספר מקצועיים, שבאה טרם עת, וממילא היתה זו

75 האיגרת מטבת תרמ"ב, אצ"מ, A109/53/1.

76 איגרת-תמיכה משלמה סרברני לפינס מיום א' בחמוז תרמ"ג, שנכתבה בעקבות פרסום הקונטרס הנ"ל של

פינס. נוסח ההיתר להתפלל בבית-מדרשו של פינס, אצ"מ, A109/16/7.

77 לעיל, הערה 70.

יהואל מיכל פינס, תמונה שצולמה בצפת בעת שליחותו מטעם הוועד של 'חובבי ציון' בעניין המושבה יסוד-
המעלה

של הממונים על ה'חלוקה', המצווה על הפסקת התמיכה הכספית לכל מי שיתמוך בדעותיו של פינס.⁷⁹

בתחילת שנת 1882 פירסם פינס מאמר ב'המליץ' על דבר הריב שניטש בינו לבין הרבנית מבריסק ואנשי סיעתה ועל החרם אשר הטילו עליו.⁸⁰ מאמר זה נתקבל בהערכה ואף זכה לדברי שבח מאת עורך העיתון, אלכסנדר צדרבאום, שהביע תמיכה ללא סייג במאבקו של פינס.⁸¹ אולם פינס עצמו לא הסכים לעמדת עורכי העיתונים בוויכוחו שלו עם קנאי ירושלים. במכתב גלוי אל עורך 'המליץ' ביקש ממנו ומיתר עורכי העיתונים למתן את השקפותיהם השליליות על מוסד ה'חלוקה', שכן הוא חרד פן עשירי היהודים ברוסיה

79 איגרת פינס ליעבץ, לעיל, הערה 70.

80 ירושלים לחרם, המליץ, יח, 5 (תרמ"ב).

81 שם, שם.

לחזקת קרן מונטיפיורי בשנת תרמ"ג
 מזכרת השר משה מונטיפיורי בשנת תרמ"ג

ובמערכ-אירופה יפסיקו לשלוח את תרומותיהם, ובשום פנים לא רצה לשאת באחריות למעשה זה.⁸² וכאשר שאל עורך 'המליץ' את פינס במכתב גלוי על תכניות הקרן ועל פעולותיה לעתיד,⁸³ ביקש ממנו פינס להפסיק תחילה את דברי ההסתה שהוא והעיתונאים האחרים מפרסמים נגד החרדים בירושלים, כמבקשי טובתו וכבאים להגן עליו.⁸⁴ חילוקי הדעות הממושכים בין פינס, כבא-כוחה של קרן 'מזכרת משה מונטיפיורי' לבין קנאי ירושלים, הביאו את חברי הוועד הפועל של הקרן להכיר בטעותם ולהחליט שלא להכריז יותר על ייסוד בתי-ספר מקצועיים בירושלים, כפי שאכן דרש פינס. תחת זאת הם

82 י"מ פינס, 'מכתב לעורך', ש"ט, 13 (תרמ"ב).

83 א' צדרבאום, 'הערה לחבר פינס', ש"ט, ש"ט.

84 במכתב אחר שפירסם פינס ב'המליץ' (יח, 20 [תרמ"ב]), יוצא הוא נגד א' קופרניק ואחרים ומבקש מהם שלא לפרסם דברים בגנות הרבנית מבריסק.

פנו להקים שכונות חדשות מחוץ לחומה, פעולה שלא היה בה כדי לעורר את חמת זעמם של קנאי ירושלים.

פינס מצדו החל מצמצם את היקף פעולותיו כנציג הקרן בארץ-ישראל והקדיש חלק גדול יותר מזמנו ומרצו לענייני היישוב בכלל. הוא עמד לימינם של ראשוני תנועת ביל"ו שהגיעו לארץ בימים ההם, וכן הירבה לטפל בעניינים הכלליים של הציבור הירושלמי. הוא נטל חלק פעיל בייסודן של חברות סעד ובריאות, יסד את אגודת 'שיבת החרש והמסגר', שעודדה פיתוח של מפעלי מלאכה ותעשייה, כגון עשיית מזכרות ותכשיטים מעץ-זית ומכירתם באירופה ובאמריקה, בתי-עבוד לעורות ובית-מלאכה לייצור רעפים במוצא. אולם יותר מכל פעל פינס רבות לבניית השכונות החדשות בירושלים שמחוץ לחומה, שכמה מהן נבנו מכספי קרן 'מזכרת משה מונטיפיורי',⁸⁵ ואף ניהל חלק גדול מענייניהן.

גם פעולותיו של פינס בניהול המשא-ומתן בקנייתן ומכירתן של אדמות, הכנת חוזים או עריכת הסכמים להחלפת אדמות לצורך הרחבת שכונות בירושלים, הועילו מאוד לקידום השכונות והקרן כאחת.⁸⁶ פינס, כאיש אוהב שלום, נהג ללמד זכות על קנאי ירושלים ולא נמנע מלפרסם מכתבי-תרעומת נגד עורכי העיתונים בארץ-ישראל ומחוצה לה, שהירבו להתקיף אותם.⁸⁷ החוגים המתקדמים ביישוב לא יכלו לשאת זאת. אלעזר רוקח ואחרים האשימו את פינס, שהוא מנסה להיראות קנאי ולוחם-חופש כאחד.⁸⁸ אבל פינס מחל על כבודו ולא נכנס עמם בוויכוח, אלא המשיך ללכת בדרכו ולפי שיטתו.

משנתמנה כחבר בוועד הפועל של 'חובבי ציון', עבר פינס לגור ביפו והחל נוטל חלק פעיל יותר במפעליה של תנועה זו, שנראו לו מועילים ביותר להשגת תיקון מצבם של היהודים בארץ-ישראל. אף כי עדיין שימש כנציגה של קרן 'מזכרת השר משה מונטיפיורי' בארץ-ישראל, החל פועל לקידום ענייני 'חיבת ציון' ופעולות-תרבות ביישוב. הוא השתתף בייסודם של בית-היתומים הפרנקפורטי בירושלים ו'בית נאמן', שהיה הגרעין של הספרייה הלאומית. פינס גם השתתף בייסודן של הרבה חברות ואגודות שתכליתן היתה לקדם את תנאיו הכלכליים והתרבותיים של הפועל היהודי, כגון 'חברת האוץ' והעבודה', 'חברת קרן קימת' ו'חברת אגודת ישראל'.

שתי חברות אחרות שפינס השתתף בייסודן והיה פעיל בהן – חברת 'תחית ישראל', אותה יסד יחד עם אליעזר בן-יהודה בשנת 1882 ו'חברת ישוב ארץ הקודש'.

85 למעשה, נבנו בעזרתה הכספית של קרן 'מזכרת משה מונטיפיורי' השכונות 'משכנות ישראל', 'מזכרת משה', 'ימין משה רחוב נתן', 'ימין משה רחוב יהודית', 'זכרון משה', ו'קרית משה מונטיפיורי'.

86 כך, למשל, בשכונת 'משכנות ישראל' דרש אברהם פינסו, סופר ה'כולל' הספרדי, להקצות ל'כולל' שלו מחצית משטח השכונה ומחצית מסכום הכספים שהוקצבו עליידי קרן 'מזכרת משה מונטיפיורי'. רק הודות להתערבותו של פינס נמנעו הפסדים כספיים גדולים. וראה: איגרת פינס למר הריס, גזבר הקרן בלונדון, מיום 16 בדצמבר 1880, אצ"מ, 109/14/1 וראה חוזה-שערך פינס עם ראשי חברת 'משכנות ישראל' בעניין סיוע חלק משטחו של מוסה אפנדי לשכונת 'משכנות ישראל', שם, שם.

87 ראה, למשל: 'י"מ פינס, מכתב לעורך 'המליץ' בצירוף תשובת העורך, המליץ, יט, 90 (תרמ"ג). ל מוסה

88 ראה גליונות שונים של 'המליץ' וה'חבלת' מהשנים תרמ"א-תרמ"ב.